LingVaria
Rok XXI (2026) | 2 (42) | s. 261–274
https://doi.org/10.12797/LV.21.2026.42.16
Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Emil Popławski
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
emil.poplawski@ijppan.pl

OD DOZORCY W SZKOLE DO FUNKCYJNEGO WIĘŹNIA.
RZECZ O *KALEFAKTORZE* W POLSZCZYŹNIE

Słowa klucze: słownictwo rzadkie, polszczyzna ogólna, gwary polskie, odmiany środowiskowe
Keywords: rare vocabulary, General Polish, Polish dialects, varieties of language

Uwagi wstępne

Życie wyrazu *kalefaktor* w polszczyźnie zasługuje – jak się wydaje – na odrębny opis, przebiegało ono bowiem w nietypowy sposób. Ten wyraz przetrwał w języku przez wieki, choć należy do leksyki rzadkiej i mało znanej, a od mniej więcej wieku – do słownictwa o ograniczonym zasięgu. Główna treść (człowiek pełniący funkcję pomocniczą) zachowała się w jego semantyce, zasadnicza zmiana dotyczy natomiast odmiany języka. Z zasobu leksyki ogólnej przeszedł on do gwary więziennej. To przesunięcie wiązało się z adaptacją wyrazu na poziomie semantyki do realiów życia w zakładzie karnym. Przyjrzyjmy się historycznym i współczesnym notacjom leksykograficznym *kalefaktora* (w najważniejszych słownikach).

Polszczyzna ogólna

Słownik polszczyzny XVI wieku (SPXVI)
Najstarsze poświadczenie wyrazu *kalefaktor* zawiera SPXVI. Podano przy nim definicję ‘sługa szkolny, zajmujący się między innymi paleniem w piecach’ oraz cytat pochodzący z anonimowej komedii rybałtowskiej *Albertus z wojny*, wydanej w Krakowie w 1596 r.: „ktoż chce ná woynę brać calefáctorá? Bo ſie ráczéy do pieca niż do koni zgodźi” (cyt. za: SPXVI X: 26). W artykule hasłowym wskazano też na źródłosłów tego wyrazu – został on przejęty z łaciny średniowiecznej[1], w której leksem *calefactor* opatrzono definicją ‘palacz, ten kto pali w piecu’ (SŁŚ II: 42)[2]. Przez *c* został on zapisany w przywołanym cytacie z literatury sowizdrzalskiej. W *Indeksie haseł* zamieszczonym na stronie internetowej SPXVI (z którego umożliwiono dostęp do opublikowanych artykułów hasłowych), w kolumnie *uwagi* wskazano też inną postać hasłowego wyrazu – *kalafaktor*.

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku (SPXVII)
Leksem *kalefaktor* znalazł się również w SPXVII. Wprawdzie jest to dopiero „zalążek artykułu hasłowego”, ale z odesłaniem do *Elektronicznego korpusu tekstów polskich z XVII i XVIII w.* (KorBa). W tymże zasobie znalazło się również jedno poświadczenie wskazanego w SPXVI znaczenia omawianego wyrazu, pochodzące ze zbioru *Fraszki albo Sprawy, Powieści i Trefunki* Wacława Potockiego, wydanego w 1669 r.:

> A ona w skok: „A to piec o stu kafli, błaźnie.” „Ba, jużci – rzekę – słyszę, a oraz poradzę Spory ożóg, wycierać z tych kominów sadzę.” „Już mam od tej usługi każdego wieczora, Aleby mi potrzeba mieć kalefaktora” (cyt. za: KorBa)[3].

---

1 Ten sam źródłosłów wskazywano w kolejnych słownikach języka polskiego oraz w SArgot. Dodajmy, że słowniki etymologiczne języka polskiego nie zawierają omawianego wyrazu, zapewne ze względu na jego ustalone i niebudzące wątpliwości pochodzenie.

2 Zarówno w łacinie średniowiecznej, jak i klasycznej mamy rodzinę wyrazów związanych z leksemem *calefactor* (notowanym tylko w łacinie średniowiecznej): *calefacio*, *calfacio*, *coloffacio* I. ‘ogrzewać, rozgrzewać’ II. ‘zagrzewać, podniecać, zachęcać’, ‘wzburzać, oburzać’; *calefactibilis* ‘taki, który może być ogrzany’; *calefactio*, *calefaccio*, *califactio* I. ‘ogrzewanie, opalanie’ II. ‘opał’; *calefactivus* ‘rozgrzewający, ogrzewający’; *calefactorium* ‘ogrzewana izba’; *calefactura* ‘opał’; *calefio* I. ‘być ogrzewanym, ogrzewać się’ II. ‘ogrzewać, opalać’ (SŁŚ II: 40–42); *calefacientia* ‘środki rozgrzewające’; *calefacio*, *calefio* 1. ‘ogrzewać, rozgrzewać, zagrzewać’ 2. (o pewnych substancjach) ‘wywoływać uczucie ciepła (w ciele)’ 3. przen. ‘rozgrzewać emocjonalnie, rozpalać, podniecać, pobudzać do działania’ 4. ‘dopiec, dociąć (komuś)’; *calefaetio* ‘ogrzewanie, nagrzewanie’; *calefacto* ‘ogrzewać, rozgrzewać’; *calefactorius* I. ‘rozgrzewający, ogrzewający’ II. ‘naczynie do podgrzewania potraw’; *calefactus* ‘ogrzewanie’ (SŁP I: 265).

3 Interpunkcja zgodna ze źródłem.

Słownik języka polskiego (SW)

Kolejnym słownikiem języka polskiego, w którym znajdujemy leksem *kalefaktor*, jest SW. Mamy zatem dość długą przerwę czasową – od końca XVII do początku XX w. – w notowaniu tego wyrazu. Dodajmy, że w SWil brak omawianego leksemu. Należy jednak zaznaczyć, że SW podaje materiał ilustracyjny z tekstów autorów żyjących w XIX stuleciu (por. niżej). W SW definicja *kalefaktora* jest znacznie rozwinięta w porównaniu z tą w SPXVI: 'bedel[4], sługa szkolny, stróż a. woźny przy szkołach, posługacz, wykonawca egzekucji szkolnych' (SW II: 207). W SW znalazła się również, podobnie jak w SPXVI, inna postać tego leksemu – *kalafaktor* – i tylko ją opatrzono cytatem z twórczości Klemensa Junoszy (Klemensa Szaniawskiego)[5], por.:

> Skarb. A onże K. [kalafaktor], człek szeroki w plecach, pełnił różne posługi; w zimie palił w piecach, ocierał szkolne ławy i w swoim urzędzie piastował także pewne rzemienne narzędzie, którym rozum młodzieży napędzał do głowy, skoro mu ksiądz Melchijor rozkazał surowy. O straszny był ksiądz Melchijor z tym kalafaktorem, bo ten był trybunałem, ów egzekutorem (SW II: 205).

Ten cytat dość dobrze ilustruje różne zadania, jakie wykonywała osoba zwana *kalafaktorem*.

Oprócz opisywanego wyrazu w dwóch jego równorzędnych – jak się wydaje – postaciach, wyodrębnionych osobnymi hasłami, w SW znalazły się derywaty od tychże form: *kalefaktorować* 'pełnić obowiązki kalefaktora', *kalefaktorowanie*, *kalefaktorstwo* 'urząd a. obowiązki kalefaktora' (ibid.: 207) oraz odpowiednio *kalafaktorować*, *kalafaktorowanie*, *kalafaktorstwo* (ibid.: 205). Jedynie hasła *kalafaktorować* i *kalafaktorstwo* opatrzono cytatami z twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887): „Pokorny braciszek, nie czując ś. [się] do niczego zdatnym, ofiarował ś. [się] szkółkę zamiatać i K. [kalafaktorować]" (ibid.); „Choć tylko skromnego podejmował ś. [się] kalafaktorstwa, doskonale wszakże przydał ś. [się] na nauczyciela" (ibid.). Te derywaty świadczą o utrwaleniu opisywanego wyrazu w leksykalnym zasobie polszczyzny, mimo braku jego (leksykograficznych) poświadczeń przez ponad dwa stulecia. Warto też zauważyć, że definicje znaczeniowe pojawiają się przy wariantach z *-e-*, natomiast w cytatach pojawia się wariant z *-a-*. Być może autorzy słownika uznali formy z *kale-* za ważniejsze (wszak zgodne ze średniowiecznołacińskim źródłosłowem), choć w materiale zostały poświadczone jedynie formy z *kala-*.

---

[4] *Bedel* 'woźny, pilnujący porządku w zakładzie naukowym' (SW I: 110).

[5] Powieściopisarz, nowelista i felietonista, żył w latach 1849–1898.

Słownik języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego (SJPD)

SJPD oprócz haseł *kalafaktor* i *kalefaktor*[6] wyodrębnia również nienotowaną wcześniej postać *kalifaktor*. Każde z tych haseł zilustrowane jest dwoma cytatami, a definicja – podobnie jak w SW – pojawia się tylko przy *kalefaktorze*. Brzmi ona podobnie jak we wcześniejszych opracowaniach leksykograficznych, choć wskazuje się w niej na archaiczność wyrazu: 'w dawnych szkołach klasztornych: ubogi uczeń, który w zamian za utrzymanie palił w piecach, utrzymywał porządek itp.; czasem ogólniej: porządkowy' (SJPD III: 473). Materiał ilustracyjny do wymienionych haseł przedstawia się następująco (pogrubienia tu i dalej – E.P.), por.:

kalafaktor

> Byłbym się musiał kryć pod stół ze wstydu, iż takiego **kalafaktora** mam sługą swoim (Zygmunt Kaczkowski, *Olbrachtowi rycerze*, t. III, Lwów 1889, s. 62, cyt. za: SJPD III: 470).
>
> Zaczął od **kalafaktora**, a pilnością i nauką wyszedł na dyrektora (Kajetan Koźmian [1771–1856][7], *Pamiętniki obejmujące wspomnienia od r. 1780 do r. 1815*, t. I, Poznań 1858, s. 159, cyt. za: SJPD III: 470).

kalefaktor

> Napaliwszy w piecu lub zamiótłszy klasę, resztę czasu obracał **kalefaktor** na naukę wraz z innymi uczniami (Józef Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. I, Poznań 1849, s. 295, cyt. za: SJPD III: 473).
>
> Jeżeli który student zasłużył, aby był rózgami karany, **kalefaktor** w końcu zapiecka, za zasłoną sprawiał takiego winowajcę (Jędrzej Kitowicz [1728–1804], *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wrocław 1951, wyd. II, s. 82, cyt. za: SJPD III: 473).

kalifaktor

> Dwóch **kalifaktorów**, w szarych mundurach więziennych, w płaskich myckach zasuniętych elegancko na bakier, stawia dymiący kocioł kawy i odlicza szybko dwanaście pajdek chleba (Leon Pasternak, *Komuna miasta Łomży*, Warszawa 1952, s. 43, cyt. za: SJPD III: 478).

---

[6] Przy tym haśle błędnie wskazano, że występuje ono w SWil. W tym słowniku nie ma wyrazu *kalefaktor* w żadnej postaci ani też utworzonych od niego derywatów. Poprawnie natomiast wskazano na SW w haśle *kalafaktor*.

[7] Lata życia autora podaję tylko wtedy, kiedy rok wydania tekstu, z którego pochodzi cytat, jest późniejszy niż rok śmierci.

> Bardzo często **kalifaktor**, więzień kryminalny, nie oddawał towarzyszom […] chleba, wymieniając go na tytoń dla siebie (Stanisław Wygodzki, *Widzenie. Opowiadania*, Warszawa 1950, s. 7, cyt. za: SJPD III: 478).

Przytoczone cytaty wymagają kilku komentarzy. Przede wszystkim zwraca uwagę to, że omawiany wyraz w formie *kalifaktor* funkcjonuje właściwie w nowym znaczeniu jako 'więzień funkcyjny, który rozdysponowuje posiłki'. Oba cytaty poświadczające tę formę pochodzą z połowy XX w., zatem mamy tu do czynienia z rozwojem semantycznym omawianego leksemu. Wprawdzie w definicji znaczeniowej, która odnosi się do trzech postaci wyrazu, zasygnalizowano szerszy niż realia szkolne zasięg *kalefaktora* (por. „czasem ogólniej: porządkowy"), to forma *kalifaktor* zyskała nowe, specjalne znaczenie (por. niżej funkcjonowanie tej formy w odmianach środowiskowych i w gwarach).

Należy też zauważyć, że przywołany ze SJPD materiał wypełnia w pewnym stopniu wskazaną wcześniej lukę czasową w funkcjonowaniu *kalefaktora* w polszczyźnie. Cytat z dzieła Jędrzeja Kitowicza sięga bowiem XVIII w. Możemy zatem stwierdzić, że w każdym stuleciu od końca XVI w. odnajdujemy ślady omawianego wyrazu.

Rozwinięcie treści zawartych w cytatach odnoszących się do rzeczywistości szkolnej przynosi artykuł hasłowy *kalefaktor* w *Encyklopedii staropolskiej* Zygmunta Glogera:

> Przez cały czas istnienia szkół jezuickich i pijarskich w Polsce znani byli pod tą nazwą ubodzy chłopcy wiejscy (od lat 18–22), przyjmowani przez zwierzchność szkolną do posług, a mianowicie do palenia w piecach i utrzymania porządku w gmachu szkolnym, za co dostawali utrzymanie i możność korzystania z nauki w szkole. Kalefaktor miał zwykle wyznaczany sobie piec i klasę, dla której drewka rąbał, palił i zamiatał; zdolniejszy zasiadał razem z żakami na ławie szkolnej, a kiedy który uczeń skazany został na plagi, wykonywał wyrok za zasłoną u zapiecka. Jeżeli nie okazywał większych zdolności, po nauczeniu się czytania i pisania szedł na organistę, klechę, rzemieślnika, kucharza, woźnicę lub powracał na wieś do pługa (ES II: 305–306)[8].

Należy dodać, że w SJPD zarejestrowano przymiotnikowy derywat – *kalafaktorski*. Leksem ten został opatrzony kwalifikatorem *daw.*, informacją: „przym. od kalafaktor" oraz jednym cytatem: „Niby sługus księży, wąsięta mizerne, mina kalafaktorska" (z twórczości Teodora Tomasza Jeża [1824–1915], cyt. za: SJPD III: 470). Nie pojawia się on w innych opracowaniach leksykograficznych.

[8] Krótszy opis funkcji kalefaktora zawiera SMiTK 499.

Uniwersalny słownik języka polskiego pod red. Stanisława Dubisza (USJP)
Skromna notacja opisywanego wyrazu znalazła się w USJP. Zamieszczono w nim hasło szeregowe *kalefaktor, kalifaktor*, opatrując kwalifikatorem *przestarz.* oraz definicją niemal identyczną jak w SJPD: 'w dawnych szkołach klasztornych: ubogi uczeń, który w zamian za utrzymanie palił w piecach i sprzątał; rzadziej ogólniej: porządkowy' (USJP II 16). Tego hasła nie ilustruje żaden cytat.

Wielki słownik języka polskiego PAN (WSJP PAN)
Opisywany wyraz został również zarejestrowany – i to w trzech wcześniej wskazywanych wariantach – w najnowszym opracowaniu leksykograficznym: WSJP PAN. W tym słowniku mamy dwa hasła – *kalefaktor* z wariantem *kalafaktor* oraz *kalifaktor*. Oba zilustrowano kilkoma cytatami. Leksem *kalefaktor* ma dwa, wcześniej wskazywane, znaczenia: 'w dawnych szkołach ubogi uczeń, który sprzątał i palił w piecach w zamian za naukę i utrzymanie' oraz drugie, poprzedzone kwalifikatorem środ., 'więzień funkcyjny, który między innymi przynosi posiłki do celi'. Materiał ilustracyjny przedstawia się następująco:

znaczenie 1.

> W praktyce jednak wychowankowie kolegiów dzielili się na pełnoprawnych studentów – synów zamożnej szlachty, oraz służących i **kalefaktorów** – palących w piecach i wykonujących inne cięższe prace, a w czasie wolnym korzystających z lekcji (Urszula Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, cyt. za: WSJP PAN).

> Mniej natomiast przypadł do gustu malcowi pomocnik dyrektora, pan **kalafaktor** (Hanna Muszyńska-Hoffmannowa, *Płomień na śniegu – opowieść o Ewie Felińskiej i jej dzieciach*, Warszawa 1986, cyt. za: WSJP PAN).

znaczenie 2.

> Odsiadując wyrok za pospolite przestępstwa, awansował na funkcję dozorcy, co stwarzało mu zupełnie inne warunki przebywania za kratami. Reszta skazanych nazywała takiego więźnia **kalefaktorem** i unikała jego towarzystwa (Krzysztof Kalinowski, *Jak „Żbik" uciekł z klatki*, toruński dodatek do „Gazety Wyborczej", 2–3 maja 2013[9]).

[9] Doprecyzowałem nieco ten adres bibliograficzny na podstawie danych dostępnych w internecie. W dalszej części tego krótkiego artykułu (obejmującego ok. pół strony w gazecie) wyraz *kalefaktor* pojawia się jeszcze czterokrotnie: „Kalefaktor, mając większe możliwości, zorganizował prawie wszystko, co było potrzebne do ucieczki – drabiny, sznury itp. […] Nawiązał kontakt z kalefaktorem. […] Po dwóch dniach namysłu kalefaktor zgodził się i obaj więźniowie zaczęli precyzować plan ucieczki. […] By być pewnym powodzenia akcji, kalefaktor wystarał się o dużą butelkę wina i wręczył ją już podpitemu starszemu zmiany".

Znaczenie 1. zostało zilustrowane cytatami z tekstów opisujących realia historyczne (na co wskazano w definicji). W pierwszym przypadku mamy monografię przedstawiającą historię Polski od drugiej połowy XVI w. do schyłku wieku XVIII, w drugim – powieść odnoszącą się do czasów pierwszej połowy XIX w. W tym ostatnim wystąpiła forma *kalafaktor*. Znaczenie 2. z kolei poświadczono cytatem z artykułu prasowego opublikowanego w 2013 r., ale opisującego historię ucieczki w nocy 7 września 1943 r. z więzienia w Toruniu. Wskazanie na przedmiot opisu jest tu o tyle ważne, że ta relacja przesuwa dotychczasowe poświadczenia znaczenia *więziennego* nieco wcześniej (por. SJPD III: 478).

To znaczenie jako jedyne ma hasło *kalifaktor*. Została przy nim powtórzona definicja wraz z kwalifikatorem spod hasła *kalefaktor*. Dodano też informację, że częstszą formą jest właśnie *kalefaktor*. Leksem *kalifaktor* zilustrowano dwoma cytatami, por.:

> W czasie próby obezwładnienia oddziałowego strażnika, współpracujący ze strażą więzienną **kalifaktor** wszczął alarm i ucieczka została opanowana przez straż więzienną (*Młodzi niepokorni*, oprac. KK, „Niedziela Wrocławska" – dodatek do Tygodnika Katolickiego „Niedziela" 2013, nr 9[10]).

> **Kalifaktorzy** przynieśli kocioł z obiadem i pogodziło nas wspólne napełnianie brzucha[11] (Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, Warszawa 1977, cyt. za: WSJP PAN).

Oba cytaty odnoszą się do rzeczywistości powojennej w Polsce, na przełomie lat 40. i 50. XX w. Są one kolejnymi poświadczeniami znaczenia związanego z realiami życia więziennego, które zaczęło się ujawniać w obu tych dekadach (por. wyżej)[12].

[10] Doprecyzowałem nieco ten adres bibliograficzny na podstawie danych dostępnych na stronie internetowej Tygodnika Katolickiego „Niedziela".

[11] W WSJP PAN podano dłuższy cytat.

[12] W artykule hasłowym *kalifaktor* w WSJP PAN znajdujemy też informację o pierwszym poświadczeniu tego wyrazu. Wskazano na „Gazetę Polską w Chicago" 1885, nr 5, dodając uwagę, że prawdopodobnie chodzi tu o inne znaczenie wyrazu hasłowego. We wskazanej gazecie *kalifaktor* pojawia się w informacji (na s. 2) o nowo wybranym zarządzie Polskokatolickiego Towarzystwa Bratniej Pomocy św. św. Cyryla i Metodego w miejscowości Lemont w stanie Illinois – jako nazwa funkcji przy ostatnim z nazwisk. Prawdopodobnie chodzi tu o znaczenie 'porządkowy'.

Gwary

W największym zasobie polskiego słownictwa gwarowego, kartotece *Słownika gwar polskich* PAN (KSGP)[13] i jej uzupełnieniach, spośród trzech postaci omawianego wyrazu znalazł się tylko, poświadczony jednokrotnie, *kalifaktor* ‘kalefaktor (w więzieniu)’, bez ilustrującego go cytatu. Ta notacja pochodzi ze *Słownika dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, opracowanego i wydanego przez Dorotę K. Rembiszewską (2007: 152). Knyszyn to niewielkie miasto położone ok. 30 km na północny zachód od Białegostoku. Materiał do tego słownika był zbierany prawdopodobnie od końca lat 40. do lat 70. XX w. (ibid.: 125). Do gwary knyszyńskiej wyraz trafił zapewne z odmiany więziennej, w której w tym czasie był notowany (por. SJPD III: 478; WSJP PAN oraz poniżej „Odmiany środowiskowe”). W zasobach dialektalnych znalazł się jeszcze, lepiej udokumentowany w XX-wiecznych opracowaniach, leksem *kalfaktor*, z formą *kelfaktór* (por. niżej MPKJ VI: 151). Ze względu na jego rozmieszczenie geograficzne – dialekt śląski oraz powiat słupski – można sądzić, że jest to zapożyczenie niemieckiego wyrazu *Kalfakter* / *Kalfaktor* 1. ‘palacz, woźny’; 2. ‘szpieg, szalbierz, pochlebca’ (WSN-P I: 859). Leksem *kalfaktor* w gwarach polskich ma aż cztery znaczenia, poświadczone w następujących źródłach[14]:

1. ‘więzień wyznaczony do prac porządkowych’: KwOp II 1: 112[15] – Opole i okolice; KoszPog 145 – Opolskie;
2. ‘pomocnik kaprala w wojsku’: KwOp III 2: 171 – Opole;
3. ‘pomocnik w karczmie’: MPKJ VI 151 – Kluki (Kluki Smołdzińskie), pow. słupski[16];
4. ‘mężczyzna pośredniczący w zawieraniu małżeństwa; swat’: AJW VII m. 630 s. 134 – Dziadowa Kłoda, pow. oleśnicki.

Widzimy zatem, że omawiany wyraz w postaci *kalfaktor* uległ w gwarach dalszemu rozwojowi semantycznemu. Zakres jego funkcjonowania rozszerzył się na służbę w wojsku i w karczmie, a także przeniknął on do obrzędowości weselnej. Wspólną treścią wskazanych znaczeń jest pomocnicza funkcja *kalfaktora* w wymienionych miejscach czy sytuacjach.

---

[13] W wersji papierowej znajduje się w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, a w wersji elektronicznej, w otwartym dostępie, w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych: https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37156. Jest ona podstawą opracowania monumentalnego *Słownika gwar polskich*, który dotąd ukazał się do hasła *juści* (t. XI, z. 1 (36)).

[14] Tylko w MPKJ VI wystąpił on w tekście gwarowym, zapisanym fonetycznie (pozostałe źródła podają jedynie wyraz z objaśnieniem znaczenia). Przytoczenie odpowiedniego cytatu wymagałoby użycia znaków specjalnych (i opisania kontekstu), dlatego poprzestaję jedynie na wskazaniu źródła wraz z lokalizacją geograficzną.

[15] Skróty źródeł przejąłem z SGP.

[16] Powiaty podaję według aktualnego podziału administracyjnego.

Odmiany środowiskowe

Rozwój znaczeniowy omawianego wyrazu skłania do wglądu również w leksykalne zasoby odmian środowiskowych polszczyzny, szczególnie do gwary więziennej. Dysponujemy wszak całkiem obszernymi opracowaniami leksykograficznymi z tego zakresu. W *Słowniku gwar środowisk dewiacyjnych* Klemensa Stępniaka (SGŚD) znajdujemy dwa dotąd nienotowane derywaty oprócz wskazanych w polszczyźnie ogólnej i w gwarach postaci omawianego wyrazu. W wymienionym leksykonie mamy następujące hasła:

kalifaktor, *kalfaktor*, *kalafaktor*, *kalefaktor* 'skazany, funkcyjny porządkowy w zakładzie karnym'

kalifaktorka 1. 'miejsce wydawania posiłków' 2. 'dyżurka'

kalifaktornia 'korytarz' (ibid.: 94).

Wszystkie opatrzono kwalifikatorem *gw. więz*. Widać wyraźnie, że podstawą derywatów jest postać *kalifaktor*, dlatego też ona została podana jako pierwsza w haśle szeregowym. Przy tymże haśle wskazano odwołanie do źródła – wczesnego zbioru opowiadań Marka Nowakowskiego zatytułowanego *Benek Kwiaciarz*, wydanego w Warszawie w 1961 r. Ze względu na to, że ten słownik ma charakter przekładowy, w hasłach nie podaje się cytatów. Przytoczone dane leksykalne świadczą, można by rzec, o *drugim życiu* omawianego wyrazu w zasobach polszczyzny.

Te hasła z niewielkimi uzupełnieniami znalazły się w kolejnym opracowaniu leksykograficznym K. Stępniaka, *Słowniku tajemnych gwar przestępczych* (STGP). Do hasła szeregowego dodano dwa kolejne znaczenia, ale z gwary uczniowskiej: 2. 'tępy uczeń' 3. 'skarżypyta' (ibid.: 209). W drugim widzieć można nawiązanie do podstawowego znaczenia, odnoszącego się do realiów szkolnych, w trzecim natomiast podobieństwo do – wspominanego już przy opisie zasobów gwarowych – niemieckiego wyrazu *Kalfakter* / *Kalfaktor*, który oznacza też 'szpiega, szalbierza, pochlebcę' (WSN-P I: 859)[17].

Znacznie skromniej przedstawia się notacja w nieco późniejszym *Słowniku argotyzmów* Stanisława Kani (SArgot). Zarejestrowano w nim jedynie hasło *kalifaktor* z kwalifikatorem *gw. więz.* oraz definicją 'więzień funkcyjny, sprzątający w zakładzie karnym' (ibid.: 102). Zilustrowano je jednakże krótkim cytatem pochodzącym

[17] W STGP mamy też synonimiczne hasła: *kajfus* więz. 'pogardliwe określenie skazanego posługacza korytarzowego' (przy tym wyrazie wskazano też dwa inne znaczenia: więz. 'szef kuchni' i 'kucharz') (STGP: 208), *kalfus* 'porządkowy w zakładzie karnym' (z odsyłaczem do *kalifaktora*) (ibid.: 209) czy *kalibumba* więz. 'skazany sprzątający korytarze w zakładzie karnym' (ibid.).

ze zbioru niewielkich utworów prozatorskich Edwarda Redlińskiego pt. *Nikiformy*, wydanym w 1982 r.: „Kalifaktor to jest ich człowiek" (s. 177, cyt. za: SArgot: 102).

Hasło *kalifaktor* z adnotacją *więzienne*, opatrzone dość pojemną definicją znaczeniową: 'więzień, skazany pełniący jakąś funkcję porządkową w więzieniu', zawiera również nieco późniejszy (tom I ukazał się w 2001 r.) *Słownik polskich leksemów potocznych* (SPLP IV: 22)[18]. Zostało ono udokumentowane trzema cytatami z literatury:

> Już przecież otwierały się drzwi tej przejściowej celi i pojawiał się w progu **kalifaktor** z kotłem żarcia i chochlą (Marek Nowakowski, *Książę nocy*, Warszawa 1978, s. 88, cyt. za: SPLP IV: 22).

> Przeniesiono Busia na frajerski oddział. Został tam **kalifaktorem** i ja byłem jego pomocnikiem (Marek Nowakowski, *Ten stary złodziej. Benek Kwiaciarz*, Warszawa 1983, s. 346, cyt. za: SPLP IV: 22).

> **Kalifaktorzy**, również Niemcy, dali moim kompanionom znak, że nie jestem kapuś (Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, Warszawa 1997, s. 17, cyt. za: SPLP IV: 22)[19].

Notacja ta, jakkolwiek znacznie dokładniejsza, potwierdza wcześniejsze opisy leksykograficzne. Pojawiają się nawet te same teksty literackie, z których przywołano materiał ilustracyjny (por. WSJP PAN oraz SGŚD).

***

Przy leksykograficznych opracowaniach socjolektu więźniów warto wspomnieć o pracy Marcelego Dąbrowskiego, inspektora więzienia mokotowskiego, zatytułowanej *Z za krat i bram więziennych. Djalogi z życia więzniów* (pisownia oryginalna), wydanej nakładem autora w Warszawie w 1924 r.[20] W jej końcowej części znajduje się na kilku stronach *Słowniczek użytych w niniejszej książce wyrażeń, z gwary więziennej* (Dąbrowski 1924: 211–214). Zawiera on hasło *kalifaktor* opatrzone definicją 'więzień przydzielony do robienia porządków w więzieniu'. W tekście książki wystąpił natomiast ten wyraz w postaci *kalfaktor* (s. 81 – dwa razy, s. 82 – dwa razy, s. 83 – raz). Jest to zatem jeszcze starsze poświadczenie analizowanego leksemu (bliższe

[18] Ostatni wydany tom X tego słownika obejmuje hasła w zakresie Pie–Pir (Kraków 2016).

[19] Przy każdym cytacie – zgodnie z koncepcją prezentowania materiału w SPLP – podano typ (gatunek) tekstu, z którego on pochodzi, określono sytuację komunikacyjną, w której pojawia się przytoczony fragment, oraz – w miarę możliwości – dane osoby mówiącej: płeć, przybliżony wiek, zajęcie, miejsce życia.

[20] Pisała o niej Maria Brzezina (1990).

początkowi XX w.) niż przedstawione wcześniej notacje leksykograficzne. Można też chyba uznać, że już wtedy wyraz funkcjonował w dwóch postaciach – *kalifaktor* i *kalfaktor* (w wypowiedziach więźnia ujawniła się druga forma, a autorowi bliższa była pierwsza).

Badania dotyczące słownictwa gwary więziennej przeprowadziła Anna Oryńska (1991). Materiał liczący 950 jednostek leksykalnych zebrała w 1982 r. we Wrocławiu (opis kilkuosobowej grupy respondentów na s. 82). W tym zasobie pojawił się też *kalifaktor* wraz z synonimami – *kajfus* i *pośmieciuch*[21]. Wyrazy te opatrzono precyzyjną definicją 'więzień pełniący służbę porządkową na korytarzu i roznoszący posiłki'. Przywołane badania ujawniają, że te wyrazy wpisują się w niewielką grupę nazw więźniów funkcyjnych. Obok *kalifaktora* i synonimów mamy dwa zsubstantywizowane przymiotniki – *celowy* 'więzień wyznaczony do składania raportu o stanie osobowym celi podczas porannego i wieczornego obchodu' oraz *łazienny* 'więzień usługujący w łaźni' (ibid.: 86).

***

Przedstawione dane skłaniają do sformułowania hipotezy na temat przyczyn odzyskania żywotności *kalefaktora* w gwarze więziennej. Prawdopodobnie stało się tak dlatego, że omawiany wyraz był rzadki i mało znany, a ze względu na zanikłe realia wyszedł z użycia. Te właściwości czyniły go niezrozumiałym, a tajność to konstytutywna cecha socjolektu więźniów.

Konkluzje

W świetle przedstawionych danych życie wyrazu *kalefaktor* w polszczyźnie zasadniczo wyglądało tak: pod koniec XVI w. został on zapożyczony z łaciny średniowiecznej na określenie służącego w szkole, którego głównym zadaniem było palenie w piecu (też przygotowywanie opału), a także utrzymywanie porządku, nieraz również wykonywanie kar cielesnych przez bicie rózgą niesfornych uczniów. Sługa ten, pochodzący zwykle z ubogiej rodziny wiejskiej, nierzadko był jednocześnie uczniem. Pełnioną posługą odpracowywał utrzymanie i możliwość kształcenia się. Realia szkolne się zmieniły, zanikła funkcja kalefaktora, ale wyraz utrzymał się w zasobie leksykalnym, głównie w postaci *kalifaktor*. W pierwszej połowie XX w. został on bowiem przejęty do gwary więziennej na określenie więźnia dbającego

[21] Wyraz *kajfus* został też odnotowany w STGP (por. przyp. 17).

o porządek i rozdysponowującego posiłki[22]. Źródła gwarowe natomiast, oprócz znaczenia odnoszącego się do realiów życia więziennego, poświadczają ten leksem w XX w. w znaczeniach: ‘pomocnik kaprala w wojsku’, ‘pomocnik w karczmie’ oraz ‘swat’. Zasięg omawianego wyrazu zawsze był ograniczony, ale wciąż możemy go spotkać w tekstach[23]. Na uznanie zatem zasługuje uwzględnianie go w różnych formach i znaczeniach (*kalefaktor*, *kalifaktor*, *kalafaktor*) w słownikach języka polskiego (od SW – nieprzerwanie).

Tabela 1. *Kalefaktor*, formy oboczne i derywaty w opracowaniach leksykograficznych i w gwarach

Polszczyzna ogólna		
SPXVI	**kalefaktor** kalafaktor	
SPXVII	**kalefaktor**	
SW	**kalefaktor** kalafaktor	kalefaktorować kalefaktorowanie kalefaktorstwo kalafaktorować kalafaktorowanie kalafaktorstwo
SJPD	**kalefaktor** kalafaktor kalifaktor	kalafaktorski
USJP	kalefaktor kalifaktor	
WSJP PAN	**kalefaktor** (kalafaktor) kalifaktor	
Gwary		
KSGP	kalfaktor (kelfaktór) kalifaktor	

[22] Warto odnotować, że dochodzi zwykle do odwrotnego procesu (por. np. Milewski 1971) – wyrazy, ich znaczenia czy nawet frazeologizmy z gwar przestępczych przenikają do polszczyzny ogólnej (najczęściej do odmiany potocznej), niejako się odtajniają, np.: *kopsać*, *kopsnąć* ‘dawać, dać, podawać, podać coś komuś’, *szlug* ‘papieros’; *kroić*, *skroić* ‘kraść, ukraść coś’, *paka*, *puszka* ‘więzienie, areszt’; *mokra robota* ‘napaść, przy której dochodzi do rozlewu krwi, najczęściej do morderstwa’, *robić*, *zrobić skok* ‘włamywać się, włamać się gdzieś, kraść, ukraść coś, napadać, napaść na kogoś’ (por. USJP; WSJP PAN).

[23] Wyraz *kalifaktor* parę razy występuje w wielokrotnie wydawanym zbiorze opowiadań więziennych Andrzeja Stasiuka *Mury Hebronu* (wyd. I: 1992). Tę informację oraz kilka innych wskazań bibliograficznych, które wykorzystałem w tym artykule, zawdzięczam Annie Tyrpie.

Odmiany środowiskowe

SGŚD	**kalefaktor** kalafaktor kalifaktor kalfaktor	kalifaktorka kalifaktornia
STGP	jw.	jw.
SArgot	kalifaktor	
SPLP	jw.	

Literatura[24]

AJW: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, red. Z. Sobierajski, J. Burszta (t. I–VI), Z. Sobierajski (t. VII–XI); t. I–VII: Wrocław 1979–1992, t. VIII–XI: Poznań 1994–2005.

Brzezina M., 1990, Zza krat i bram więziennych *Marcelego Dąbrowskiego*, „Socjolingwistyka" nr 9, s. 119–127.

Dąbrowski M., 1924, *Z za krat i bram więziennych. Djalogi z życia więzniów*, z przedmową b. Ministra Sprawiedliwości, profesora Uniw. Warsz. p. W. Makowskiego, Warszawa.

ES: Z. Gloger, *Encyklopedja staropolska ilustrowana*, t. I–IV, przedruk fotooffsetowy, Warszawa 1958 [wyd. I: Warszawa 1900–1903].

KorBa: *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w.*, [on-line:] https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 20 II 2026).

KoszPog: S. Koszyk, *Pogwarki opolskie*, Katowice 1959.

KSGP: Kartoteka *Słownika gwar polskich* PAN, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, [on-line:] https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37156 (dostęp: 25 II 2026).

KwOp II 1: S. Koszyk, *Wyzwiska, przezwiska i dosadne wyrażenia Opolan*, „Kwartalnik Opolski" II, nr 1, 1956, s. 107–120.

KwOp III 2: S. Koszyk, *O gwarze* wojouków *opolskich*, „Kwartalnik Opolski" III, nr 2, 1957, s. 168–184.

Milewski S., 1971, *Gwara przestępcza i jej przenikanie do języka ogólnego*, „Poradnik Językowy" 2, s. 92–101.

MPKJ VI: M. Rudnicki, *Przyczynki do gramatyki i słownika narzecza słowińskiego*, Kraków 1913.

Oryńska A., 1991, *Kategorie semantyczne leksyki języka potocznego i gwary więziennej*, [w:] J. Puzynina, J. Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 81–106.

Rembiszewska D.K., 2007, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża.

SArgot: S. Kania, *Słownik argotyzmów*, Warszawa 1995.

SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (Źródła, t. I), J. Reichan (t. II–V), J. Okoniowa (t. VI–IX, z. 2), R. Kucharzyk (t. IX, z. 2 – t. X, z. 4); t. I–V: Wrocław 1977–1998, t. VI–XI, z. 1: Kraków 2001–2025.

[24] Pomijam źródła materiału przywoływane za opracowaniami leksykograficznymi.

SGŚD: K. Stępniak, *Słownik gwar środowisk dewiacyjnych*, Warszawa 1986.
SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
SŁP: J. Korpanty (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. I–II, Warszawa 2001–2003.
SŁŚ: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia (t. I–VI), K. Weyssenhoff-Brożkowa (t. VII), K. Weyssenhoff-Brożkowa, M. Rzepiela (t. VIII), Wrocław–Kraków 1953–2024 [paginacja odnosi się do szpalt].
SMiTK: W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2021.
SPLP: *Słownik polskich leksemów potocznych*, red. W. Lubaś (t. I–VII), W. Lubaś, K. Skowronek (t. VIII–X), Kraków 2001–2016.
SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. komitet redakcyjny (t. I–IV), M.R. Mayenowa (t. V–XVII), F. Pepłowski (t. XVIII–XXXIV), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (t. XXXV–XXXIX), Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2021, [on-line:] https://spxvi.edu.pl/wersja-cyfrowa/ (dostęp: 20 II 2026).
SPXVII: W. Gruszczyński, M. Majdak (red.), *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, [on-line:] https://sxvii.pl/ (dostęp: 20 II 2026).
Stasiuk A., 1992, *Mury Hebronu*, Warszawa.
STGP: K. Stępniak, *Słownik tajemnych gwar przestępczych*, Londyn 1993.
SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
Swil: A. Zdanowicz (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, Warszawa 2003.
Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania, praca zbiorowa, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.
WSJP PAN: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, [on-line:] https://wsjp.pl/ (dostęp: 22 II 2026).
WSN-P: J. Piprek, J. Ippoldt, *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. I–II z suplementem, Warszawa 1985.

From a School Janitor to a Prisoner Serving a Specific Role: The History of the Word *kalefaktor* in the Polish language

Abstract

The noun *kalefaktor* (along with its variants *kalifaktor*, *kalafaktor*, as well as the dialectal and slang forms *kalfaktor* and *kelfaktór*) is an infrequently used and therefore little known word in historical, contemporary, general, and dialectal or slang varieties of Polish. Documented since the late 16th century and deriving from the Medieval Latin etymon *calefactor*, the term originally referred to a school janitor whose main duty was to stoke the furnace. In the first half of the 20th century, the word was adopted into prison slang to designate an inmate responsible for maintaining order and distributing meals. 20th-century dialectological studies document three additional meanings beyond the prison-related usage: 'corporal's assistant in the military' (Opole), 'a person who helps out at the inn' (Słupsk County) and 'a male matchmaker' (Oleśnica County). Remarkably, despite changing social and historical realities, this word has remained in use to the present day.